

Rastlina ne more rasti brez korenin. Zgodovina predstavlja korenine naroda. Narod, ki ne pozna svoje zgodovine, ne more rasti v prihodnost. Seveda mora biti zgodovina nepristranska, napisana na podlagi dokumentov, ne pa podrejena idejam, zlasti tistim, ki so človeštvu prinesle toliko zla. Tako zgodovino zahodnega slovenskega prostora se trudi pisati tudi Mira Cencič. Ko praznujemo 70-letnico konca druge svetovne vojne, smo jo povabilo za gosta.

raziskovalka primorske zgodovine dr. Mira Cencič

■ Kot otrok ste obiskovali šolo v rodnem Tomaju, ki so jo vodile slovenske šolske sestre. Kakšna je bila pravzaprav ta šola?

Šola je imela v različnih časih različen status. Pod Avstroogrsko je bila javno priznana dekliška šola. Italijani je niso priznali in potem so sestre poučevala brezplačno. Zavod se je vzdrževal z internatom, v katerem je bivalo okrog 50 deklet, poleti so gospe iz Trsta tja hodile na počitnice, in s kmetijstvom, saj so sestre imele lepo kmetijo. Okoliški kmetje so se velikokrat hodili k sestram posvetovat o modrem obdelovanju zemlje. Žrtvovale so se za Boga in narod, nudile so versko in domovinsko vzgojo. Pod Nemci je šola delovala sicer

nemoteno, a so nekajkrat prišli in sestre, ki je vodila šolo, dejali, da mora nehati s poukom, ker je v vasi nemška postojanka in niso pod kontrolo. Pouk pa se je nadaljeval. Pod zavezniki so sestre imele priznano šolo. Tomaj je namreč dve leti po vojni spadal pod zavezniško upravo (cona A). Seveda tudi takrat šola ni bila po godu krajevnemu ljudskemu odboru. Kljub temu je šola normalno delovala in v dokumentih sem zasledila, da so to šolo imeli za 'nevtraln', se pravi da so samo poučevali in vzgajali, v politiko pa se niso vtikali.

■ Pouka pa niste imeli v slovenščini?

V mojem času je bila šola sicer v italijanščini, ker drugače ni moglo biti, a

med odmori smo se pogovarjali po slovensko. V drugih šolah niti tega niso smeli. Meni so Italijani spremenili ime v Federica Soavi, pri sestrah pa sem bila Mira Žvab. Niso upoštevale odloka o poitalijančevanju imen.

■ Pa tudi sicer so šolske sestre opravile veliko poslanstvo na vašem območju.

Težko je naštetii vse, kar so naredile do leta 1949, ko so se po 50 letih umaknile iz Tomaja. Poleg šole so imele zavod za dekleta, gospodinjsko, še prej kmetijsko šolo, učile so različne predmete (jezike, glasbo) po želji, poučevale so verouk. Osebnostno ne morem pozabiti s. Nikodeme, ki je skrbela za vso vaško

stvari. Šel pa je tudi kronološko nazaj: izvor družine, kako so se spreminjali priimki na posamezni domačiji ... Tako je opisal tudi Kosovelovo družino. Opisal je stike, ki jih je imel z njimi, zabeležil pa je tudi odnos Srečka do njega in do Cerkve. Mamo je opisal kot blago, prijetno ženo, očeta kot energičnega, odločnega in strogega tudi do lastnih otrok.

■ **Zlasti me je presenetil župnikov zapis o Srečkovi smrti in kako se je komaj dvaindvajset leten pripravil nanjo. Opisal je, da je umrl, poln vere, kar je tudi na župnika naredilo globok vtis.**

Tudi jaz veliko razmišljam o tem, kako je tako mlad človek, poln energije, poln prihodnosti, toliko razmišljal

"Narodni voditelji bi morali skrbeti, da bi bilo čim manj žrtev, ne pa izzivati."

revščino. Obiskovala je bolnike, jim dajala injekcije, nosila hrano ... Imele so čudovito posestvo, nekaj zemlje so imele v najemu, ker so zlasti v času vojne morale živeti od svojega trdega dela. Posestvo je bilo lepo urejeno, tako so hodili okoliški gospodarji k njim po nasvete in se učili od njih. Ne smemo pozabiti na gospodinjsko šolo: Več kot 500 deklet se je iz okolice pri njih vzgajalo za marljive gospodinje. In ne pozabimo: to je bila pod Italijo edina šola v slovenskem jeziku!

■ **Raziskovali ste tomajske župnike. Med njimi Albina Kjudra, ki je bil tudi kulturno dejaven. To sprašujem tudi zato, ker je opisal (v rokopisu) vse družine v Tomaju, med drugim tudi družino pesnika Srečka Kosovela.**

Da, popisal je vse družine, ki so spadale v župnijo Tomaj. Realno je zapisal

o smrti. Je šlo za slutnjo? V pesmih večkrat govori o smrti. Gospod Kjuder je napisal, da je obiskal bolnega Srečka. Ta ga je prosil, da bi ga spovedal. To je storil, ker pa ni imel s seboj svete popotnice, ga je župnik pozneje še enkrat obiskal in takrat ga je prosil, da bi se še enkrat spovedal. Prejel je obhajilo, se umiril in kmalu umrl.

Še ena zanimivost. Dobila sem pričevanje Tomajke, ki mi je pripovedovala, kako ji je Srečko kot deček pisal (nekaj časa je bivala izven Tomaja), da zelo rad ministrira. Napisal je še, da nihče od ministrantov ne zvoni tako lepo med mašo kot on.

■ V pesniško zbirko tomajskega rojaka, zamejskega duhovnika Alberta Miklavca Bori Šumijo, ko burja zavija ste napisali študijo. Imate pa tudi del njegove zapuščine.

Njegov brat mi jo je izročil, naredila sem fotokopije in mu vrnila originale. Tako imam pri meni spravljene šop neobjavljenih pesmi in note uglasbenih pesmi na njegova besedila. Rada bi, da bi to izdali ob dvajsetletnici njegove smrti, sicer se rado zgodi, da se take stvari izgubijo.

■ Pisali ste tudi o beneškoslovenskih duhovnikih. Tudi o liku Antona Cuffola (Kofolja), ki je pisatelju Bevku služil kot lik za glavno osebo romana Kaplan Martin Čedermac. Zapisali ste, da so v knjigi opisane realne osebe in resnični dogodki.

Da, objavil je resnične dogodke. Največ stvari je pripisal Antonu Cuffolu, saj se je z njim tudi največ pogovarjal. Okrog ene osebe je strnil dogajanje v Benečiji. Pripravljali so ponatis romana Kaplan Martin Čedermac in ponudili so mi, da bi napisala uvod. Ko sem začela zbirati, so me podatki prevzeli. Iz dokumentov in iz romana se da razbrati resnično dogajanje.

■ Celo jok ob italijanski pridigi je bil resničen.

Da, tako se je zgodilo. V romanu tudi opisuje, kako je šel proti Kobaridu. Tudi to drži, saj je bil prijatelj z gospodom Alijančičem iz Kreda in z njim sta debatirala o težki odločitvi: bo še pridigal slovensko ali ne.

Prevzel me je župnik iz Dreke. Bil je zelo pogumen in se ni vdal. Večkrat je pisal nadškofu v Videm in enkrat mu je napisal: Tudi vi boste prišli k podnožju Božjega prestola in boste odgovarjali za svoje ravnanje, ker niste zaščitili, da bi

lahko otroke učili moliti v materinem jeziku. Pogumno, ni kaj!

■ Tudi za like drugih duhovnikov, tudi omahljivcev, je imel 'kritje' v realnosti.

Tudi to drži. Tako se je prvi omehčal in začel pridigati po italijansko Petričič, župnik iz Šempetra. Zelo dobro je poznal te stvari in tudi pisal o njih nekdanji kobariški dekan Franc Rupnik.

■ Niso pa bili Čedermaci samo v Benečiji, ampak po celi Primorski. Vi ste del tega doživeli v zgodnjem otroštvu.

Tega se zelo dobro spominjam. Gospod Kjuder je bil duhovnik, ki me je spremljal od krsta do poroke, celo moje otroke je krstil. Pri verouku je poudarjal ponos. Govoril je lepo slovenščino, da smo ga lahko posnemali. Zaradi te svoje drže je tvegjal in imel težave pri italijanski oblasti. Čudovito je pridigal. Evangelij je soočil z življenjem. Bil je zelo poučen. Razlagal nam je veselje in dejal, da bomo v veselju videli Mars,

rdečo zvezdo. Za celo življenje se mi je vtisnilo, da je Mars rdeč. Sklenil pa je: veselje je tako mogočno in zato hvalimo in častimo Boga, ki ga je ustvaril. In začeli smo moliti.

■ V kakšnem jeziku pa ste imeli verouk v šoli?

V šoli smo imeli šolski verouk v italijanščini, imeli pa smo poseben verouk za zakramente. Za tistega smo hodili v župnišče. Pri obhajilu sem bila leta 1941 in doslej nisem opazila, da je na spominski podobi na prvo obhajilo napisano ime Miroslava. Očitno niso upoštevali italijanskega nasilnega spreminjanja imen.

■ Če sedaj potegneva črto – kako ocenjujete delo primorskih duhovnikov v narodnoobrambnem smislu?

Jaz sem povedala samo del svojih doživetij. Resnica pa je dosti globlja in dosti širša. Premalo jo poznamo in zlasti doslej se je njihova vloga premalo poudarjala. Duhovniki so bili organizirani

Za delovno mizo.

Foto: Božo RUSTJA

že izza avstrijskih časov, od leta 1889, v Zbor svečnikov sv. Pavla, da bi obranili dve vrednoti, ki jih lahko strnemo v besedi Bog in domovina. Leta 1920 so društvo obnovili, kajti takrat, ko je Italija zasedla naše kraje, so izgnali 150 duhovnikov in 77 redovnikov. Takrat so si zadali pomembno nalogo – pre-

Šele ko je pred leti zgodovinar Pelikan raziskal to delovanje, je bilo jasno, kako je ta organizacija delovala. To tajno delovanje je trajalo ves vojni čas in je v vojnem času dobilo tudi čisto drugačno vlogo. Že maja 1941, ko so bili večinoma vsi po zaporih, zunaj je bila samo še duhovščina, so se sestali v Gorici in se

Z zgodovinarjem Renatom Podberšičem ml.

prečiti vdor fašizma v cerkev. Enotnost med duhovniki je bila popolna, lahko so bili eni bolj radikalni, drugi bolj mehki, ampak vsi so obranili molitev, petje, verouk in pridiganje v slovenščini. Sprejeli so t.i. Sedejeve norme, naj poteka verouk v jeziku, ki ga govori družina. S tem je bilo preprečeno, da bi Italijani izvajali pritisk na starše, kajti pravilo je bilo jasno.

Ko je propadla krščansko socialna organizacija z društvom Edinost, se je del krila krščanskih socialcev povezal z Zborom svečnikov sv. Pavla in so potem delovali kot tajna krščansko socialna organizacija. Ta ni bila poznana. Vedelo se je, da so duhovniki dejavni. Italijani sami so ocenjevali, da so največja ovira pri italijanizaciji prav duhovniki, vendar niso uspeli, da bi na slovensko ozemlje nameščali italijanske duhovnike, ker ni bilo italijanskih ljudi. Zapirali so posameznike, vendar organizacije niso nikoli odkrili.

Zanimivo, da tega tajnega delovanja Italijani niso nikoli odkrili.

dogovorili, da organizirajo gibanje narodne enotnosti po Ščekovem navodilu: enoten, neoborožen odpor in naj bo ljudstvo prežeto z željo po osamosvojitvi in priključitvi k Jugoslaviji.

Ponatisnili so celo katekizem s starejšo letnico in Italijani sploh niso opazili, da so ponatisnili knjigo, ki je bila pošla.

Ne samo katekizem, veliko knjig, tudi del literarnega značaja, so tiskali na jugu Italije, kjer ni bilo take kontrole. Pisali so rokopisna in tipkopisna glasila, ki so se širila med ljudmi. Ena njihovih glavnih nalog je bilo skrbeti za ohranjanje pisane besede in ohranjanje narodne zavesti. Vzgajali so v odporu proti asimilaciji, tudi če bi okupacija dolgo trajala. Šlo je za duhovno moč za to, da ostanejo in se ne dajo potujčiti. Ko ni bilo več društev so oni prek cerkvenega petja (zborov), romanj in Marijinih družb gojili ta odpor. Te cerkvene zadeve so bile nekakšna kompenzacija za oblike, ki so bile prej zelo razširjene – društva.

Foto: Božo RUSTJA

Osebna izkaznica

Dr. Mira Cencič je rojena v Tomaju (1934), kjer je začela šolanje ter ga nadaljevala v Trstu in se pozneje vpisala na učiteljske. Na Filozofski fakulteti je študirala pedagogiko, psihologijo in filozofijo (prva stopnja). Najprej je poučevala, zatem delala na Zavodu za šolstvo, najdlje pa je predavala na Pedagoški fakulteti v Ljubljani. Publicistično pot je začela s pisanjem učbenikov za spoznavanje narave in družbe (več natisov) ter z objavo več strokovnih del. Ko se je začela ukvarjati s preučevanjem zgodovine pa je napisala tudi več zgodovinskih del. Njeno prvo zanimanje je domoznanstvo, zlasti Tomaj in Kras. O obeh je izdala knjigo, eno delo je posvetila družini Kosovel v Tomaju. Drugo področje raziskovanja pa je primorska zgodovina, zlasti v času fašizma in med drugo svetovno vojno. Med tem naj omenimo dve važnejši in obširnejši deli: *Tigr* (1997) in *Primorska sredina v primežu bra-tomorne vojne* (2011).

Krščansko socialna organizacija je ostala tudi med vojno.

Prej sva govorila o g. Kjudru, on je bil član izvršnega odbora te tajne krščanske organizacije od leta 1938 naprej. V odboru je bilo pol laikov, pol duhovnikov. Odbor je načrtoval dejavnosti.

Med vojno je organizacija ostala. Ker je bilo največ laikov po zaporih, so pobudo prevzeli duhovniki, največ goriški. Šlo je za ljudi, ki so imeli kakšne cerkvene službe v semenišču ali v stolnici (kanoniki). Pošiljali in sporočali so vladi v London in strankam v Ljubljano, da bi se povezali, a ni bilo odziva. Proti koncu leta 1941 se je začelo pojavljati partizansko gibanje. Upali so, da bo prevladalo zdravo jedro, ker je bila večina Primorcev vernih in jim je šlo za narodno osvoboditev in ne za revolucijo. Saj so bili sami revni, le komu naj bi v revoluciji jemali! Partizanstvo se je širilo, zlasti po letu 1942 (po 'nanoški bitki' in po Mussolinijevem govoru v Gorici). Duhovniki so bili v velikih dilemah. Vedeli so, da odpor vodi partija, ki je ateistična, oni pa so bili zapriseženi službi Bogu. V tej dilemi je premagala očetovska drža duhovnikov: ostati s svojim ljudstvom. Največ je k tej načelni drži prispeval Ivo Juvančič. Napisal je brošuro *Kristus in Galilejsko narodnoosvobodilno gibanje*. V njej je utemeljil pravico do upora proti tiranom in da duhovniki ostanejo z ljudstvom ter se za vero bojujejo z ljubeznijo, ne z orožjem. Dvignejo naj se nad politiko in naj bodo kot Kristus nad strankami. To je bilo januarja 1943, februarja istega leta so v Društvu svečnikov sv. Pavla prevzeli svoj program. Njihova odločitev je bila: pomagati vsem, ne prekiniti stikov z nobeno stranjo (desno in levo), preprečevati hujše zlo, ne sprejemati nobenih funkcij v politiki in imeti dostojno distanco od okupatorja. Teh sklepov so se držali in so veljali skozi vso vojno. Vemo, da so duhovniki v času goriške fronte in velike nemške ofenzive bili med partizani, zlasti ranjenci. Govorili so: Naši fantje so šli v gozdove iz ljubezni do domovine in ne zaradi komunizma.

■ To gibanje so imenovali sredina.

Tako jih označujejo partijski dokumenti. V sredino so uvrščali tiste, ki so bili proti okupatorju in proti komunizmu. Seveda to komunistom ni bilo dovolj. Kidrič je postavil kriterij, da je osnovno merilo za pripadnost OF odnos do partije, ne do okupatorjev.

Seveda je bil tisti, ki se ni strinjal s tem in tega ni sprejel, narodni izdajalec. Duhovniki in laiki iz te organizacije so si prizadevali miriti in so preprečevali razvoj domobranstva in istočasno krotili oefovsko oblast, da ni bilo takšnega nasilja in zločinov, kot jih poznamo drugje. Nastajajoča oblast se jih je zelo bala. Zakaj? Vedeli so, da jih ljudje zelo spoštujejo, tudi zaradi njihovega upora proti fašizmu v preteklosti. Tudi sami so priznali, da so narodno neomadeževani. To je bilo tudi res, saj so bili večinoma po italijanskih zaporih. Vedeli so, ko se bodo ti vrnil iz zaporov, bodo ljudje šli za njimi. Neki vosovec je zapisal: »80% primorskih partizanov bo šlo za svojimi voditelji, ko se vrnejo iz zapora.« To je bil eden od vzrokov, da so bili kritični do sredincev, čeprav ti niso nič slabega naredili, ampak samo dobro. Zaradi tega strahu so jim

je uporabil! Tako so tudi ravnali. Ko so prišli v Gorico, so najprej pogledali samostane, župnišča, škofijo. Pozaprlji so sredince. Padali so tudi strelji in sicer tako, da se ni točno vedelo, kdo je ljudi ubil. Navodilo 'od zgoraj' se je glasilo: "Storite to, kadar je sovražnik blizu." Ti ljudje so bili preveč priljubljeni, niso jim mogli najti nič, da bi jih omadeževali. Zato so delali atentate tako, da se ni moglo ugotoviti, kdo je streljal. Kasneje se po dokumentih da ugotoviti, kdo je zbiral informacije o določenih ljudeh. Če jih je zbiral, jih je z določenim namenom. Za nekatere so takratni časopisi poročali o atentatu in tudi opisali potek. Tako vemo, kdo je krivec.

■ Po osnovni stroki niste zgodovinarica. Zanimivo je, kako ste se vi začeli ukvarjati z zgodovino?

marsikaj podtikali, iskali 'belo gardo', kjer je ni bilo ...

■ Po koncu vojne oblast na Primorskem do duhovnikov zaradi njihovega narodnoobrambnega dela ni bila čisto nič bolj prizanesljiva kakor drugje.

Čisto nič! V prvem govoru po končani vojni je Kidrič dejal: Ker se nam niso priključili, so krivi državljanske vojne in zaradi tega narodni izdajalci. Pomislimo, kakšne miselne premise

Šla sem obiskat tigrovca Rutarja, doma s Tolminskega. Po poklicu je bil učitelj, nazadnje je delal kot vzgojitelj v dijaškem domu, stanoval pa v hišici na Grčni pri Gorici. V svoji duši je vedno živel za ideale tigrovstva. Ob slovesu mi je dejal, naj še kaj pridem. Menila sem, da se moram oglasiti že zaradi tega povabila. Seveda so me njihove usode tudi zanimale. Ob nekem srečanju mi je dejal: »Sedaj pa pišite!« Najprej sem odklonila, potem sem videla, da trpi. Tako sem najprej začela pisati zaradi

Iskriva in suverena
sogovornica.

Foto: Božo RUSTJA

njega, potem pa tudi zaradi tega, ker me je stvar prevzela.

Tako je nastala knjiga o Tigru, ki jo je izdala Mladinska knjiga, potem še več drugih publikacij, ki jih je izdalo Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij.

■ To je bil začetek vašega zanimanja za TIGR. Kako pa ste se začeli ukvarjati s problemom sredine?

Pravzaprav naključno. Sorodnik krščanskega socialista, me je prosil naj v arhivih pogledam, če je kaj tam o odvetniku Ernestu Jazbecu, ki je ustanavljal šole po Trstu. Potem so ga Nemci aretirali, poslali v taborišče, od koder se je vrnil, in nekateri trdijo, da so ga videli v Gorici, nikoli pa ni prišel domov v Sveto na Krasu. In našla sem kup dokumentov o krščanskih socialistih. Vse so spremljali in beležili. 'Na vrh' so romale informacije o njih, 'z vrha' pa ukazi, kako naj ravnajo z njimi. Potem sem vzela v roke še pet župnijskih kronik (Novak, Klinec, Kjuder, Šček, Čuk) in primerjala podatke in dogodke s tem, kar sem našla v arhivih. Stvari so se neverjetno ujemale. Posebno je dragoceno pisanje dr. Klinca, saj so njega primorski duhovniki imenovali za vez z OF. Z njim so se srečevali takratni politiki Bebler, Vidmar in Stanovnik.

■ Pri tigrovcih ste občudovali veliko stvari. Omenjate pa tudi žalost, ki vas je navdajala, ko ste preiskovali dokumente. Za kaj gre?

Gre za idealiste, ki so delali za narod in domovino. Končajo pa tep-tani, zaničevani in doživljajo krivice od vsepovsod. Sami so mi rekli, da so od Italijanov pričakovali preganjanje, saj so se jim upirali. Po tem, kar so doživljali v Jugoslaviji, ko je prišlo do pristopa k trojnemu paktu in se nadaljevalo v komunizmu, vidimo, da so vsi TIGR uničevali. Tigrovci niso imeli kam iti in niso se imeli kam zateči. Povsod so jim bile zaprte poti!

Krščanski socialci se niso vključili v OF, čeprav so jih zelo vabili vanjo, kakor se tudi niso vključili v Slovensko zavezo, so se revolucionarjem zdeli skoraj še bolj nevarni, ker so imeli vodstvo in so imeli duhovniki vpliv na ljudi.

■ Letos obhajamo 70 let konca druge svetovne vojne. Oboroženi upor proti okupatorju so začeli tigrovci, a jim tega nikoli niso priznali.

Drži. Ko so leta 1958 tigrovci partizani prosili, da bi se tudi njim priznal čas osvobodilnega boja pred vojno ali vsaj čas, ki so ga preživeli v zaporih, so se začele pojavljati klevete, da so bili

teroristi, angleški vohuni, ljudje dvomljive morale ... Začeli so tudi močno kontrolirati nad tigrovci. Pričevanje enega izmed njih govori, da so mu podtaknili orožje, da so ga spravili v zapor, kajti niso ga mogli tja poslati zaradi tega, ker je bil tigrovec!

Slišala sem, da je gibanje 13. maj predlagalo, da bi 13. maj postal državni praznik, to je dan, ko se je TIGR spopadel z italijanskim okupatorjem na Mali Gori. Tudi partizani, ki so bili organizirani okrog Janka Premrla na Nanosu, so bili samoorganizirani. Šlo je za tigrovsko navezo. To je bil pravi osvobodilni boj, brez namena prevzema oblasti, ampak samo boj proti okupatorju.

■ Tigrovci v Sloveniji praktično nimajo spomenika, pa so tako ljubili in toliko naredili za slovenski narod. Ironično pa je, da ga imajo tisti, ki so jih preganjali.

Zgodovino pišejo zmagovalci. Še zmeraj smo razdvojen narod. Spomenik na Cerju (blizu Nove Gorice) je začela tigrovska organizacija, da bi dali poudarek prav tigrovcem, prvi svetovni vojni in narodno osvobodilnemu boju in boju za samostojno Slovenijo. V Ljubljani spomenika tigrovcem ni, razen nekaj na tleh pri univerzi.

Res je tragično za naš narod, kakšna povelja so dobile partizanske enote. Zdi se mi nekaj strašnega, da voditelji takole ukazujejo: »Mi se moramo posluževati takih sredstev, ki bodo omogočala fašistično mobilizacijo in s tem tudi ojačanje fašističnega terorja.« Gre za besede Edvarda Kardelja Zdenki Kidrič, kako naj ravnajo enote. V teh besedah vidimo "ljubezen do naroda" in kako je potekal partizanski boj: izzvali so Nemce in se potem umaknili, civilno prebivalstvo pa pustili v nemilost okupatorju, da je pobijal in požigal. Tudi veliko partizanov je padlo zaradi takega ravnanja. Narodni voditelji bi morali skrbeti za to, da bi bilo med ljudmi čim manj žrtev, ne pa izzivati. Ko take stvari bereš, ti zastane dih!

pogovarjal se je: **Božo RUSTJA**
lboza.rustja@ognjisce.si
foto: **arhiv Mire Cencič**